

Havel, Dalibor

Úvod

In: Havel, Dalibor. *Počátky latinské písemné kultury v českých zemích : nejstarší latinské rukopisy a zlomky v Čechách a na Moravě*. Vydání první Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2018, pp. 11-21

ISBN 978-80-210-8918-1; ISBN 978-80-210-8919-8 (online : pdf)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/138200>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

1 ÚVOD

Není pochyb o tom, že latinská písařská kultura tvořící dodnes základ našeho intelektuálního života a plnící ve svém základním projevu – písmu stále roli hlavního komunikačního prostředku v kulturním prostoru, který obýváme, patří k jednomu z mimořádně důležitých plodů christianizace tohoto teritoria. A tak jako christianizace sama byla procesem dlouhodobým a komplikovaným, procesem nepostupujícím vždy a všude po lineární linii vývoje od horšího k lepšímu či od méně dokonalému k dokonalejšímu, totiž procesem plným zvrátů a návratů k předkřesťanskému stavu, tak i recepce písařské kultury, která šíření křesťanství doprovázela, musela nutně procházet podobnou cestou. Období, jemuž je věnována tato studie, totiž IX.–XII. století, je charakteristické jen pozvolným pronikáním křesťanských principů do české společnosti, a to při současném zachování značné exkluzivity tohoto jevu. Připomeňme na tomto místě postřeh Petra Sommera, že teprve tzv. druhá christianizace v průběhu XIII. století přinesla předpoklady pro plné prosazení křesťanských principů napříč celou českou společností.¹

Současně je třeba mít stále na zřeteli, že písařská tvorba ve vyšší, „organizované“ podobě (tj. činnost písařských škol či dílen, nejen pouhé individuální a izolované, tudíž více méně nezařaditelné písařské projevy) předpokládá vybudování alespoň základní sítě institucí, které by na písařské tvorbě byly zainteresovány. Pro český raný středověk jde pochopitelně výlučně o instituce duchovní.

České a moravské teritorium mělo po celé IX. století charakter misijního území, takže pro hlubší zakořenění a přijetí latinského písma zde tehdy ještě nebyly

1 SOMMER, Petr: *Začátky křesťanství v Čechách. Kapitoly z dějin raně středověké duchovní kultury*. Praha 2001, s. 14; v souvislosti s písemnou kulturou viz HLAVÁČEK, Ivan: *Die Formung der westslavischen Schrift, Buch- und Bibliothekskultur unter dem Einfluss der lateinischen Kirche*. In: *Gli Slavi Occidentali e Meridionali nell'alto Medioevo 2*. Spoleto 1983 (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo), s. 701–738.

vytvořeny dostatečné předpoklady. Nicméně je to období, kam spadá vybudování základní duchovní vazby mezi převážně slovanským Podunajím a Bavorskem, které bylo nástupnickým teritoriem pro latinskou misii směřující na tato území zejména po vítězných válkách Karla Velikého s Avary na přelomu VIII./IX. století.² Čechy a Morava ovšem nesdílejí společný osud: zatímco k moravským Slovanům proniká latinská misie z pasovské diecéze,³ politická reprezentace Čech se rozhodla (zřetelně od r. 894) pro Řezno.⁴ Teprve založení vlastní diecézní struktury v Čechách⁵ a nejspíše paralelní obnova biskupství na Moravě (v Olomouci?) v první polovině 70. let X. století⁶ mohla zajistit existenci pevnější administrativní báze českého a moravského kléru.⁷ Koncentraci intelektuálního potenciálu českých zemí pak můžeme v této rané době očekávat toliko v okruhu zmiňovaných biskupských sídel, zejména v Praze, kde musela paralelně se založením biskupství vzniknout i kapitula.⁸ V tomto

2 Nejnověji shrnul problematiku MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk: *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu II*. Praha 2006, s. 503–521. Na intelektuální zázemí a výstavbu kléru pro misii směřující na slovanská území se zaměřuje ZAGIBA, Franz: *Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter*. Wien–Köln–Graz 1974 (Annales Institutii Slavici 7), zejm. na s. 89–94. Vedle dominantního Salcburku připisuje (*ibid.*, s. 90) v tomto ohledu hlavní roli knihovnám (a skriptoriím) v Řezně, Freisingu, Mondsee, Kremsmünsteru a Innichenu.

3 BOSHOFF, Eugen: *Das ostfränkische Reich und die Slawenmission im 9. Jahrhundert: die Rolle Passaus*. In: Bauer, Dieter R. (hg.): *Mönchtum – Kirche – Herrschaft 750–1000*. Sigmaringen 1998, s. 63–71.

4 Pro období údajného působení tzv. řezenského archiepiskopátu v Čechách publikoval základní poznatky TRĚŠTÍK, Dušan: *Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935)*. Praha 1997, s. 175. Důležité shrnutí poznatků k formování rané středověké církevní správy v českých zemích publikoval David KALHOUS: *Problémy formování církevní správy v českých zemích v raném středověku*. *Studia mediaevalia Bohemica* 7, 2015, s. 7–36. Zde na s. 7–8 poukazuje na problémy spojené s představou o fungování této struktury v Čechách před založením domácího biskupství.

5 TRĚŠTÍK, Dušan: *Založení pražského a moravského biskupství*. In: Wiczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin (edd.): *Střed Evropy okolo roku 1000. Příručka a katalog k výstavě*. Stuttgart 2000 a Praha 2002, s. 144–145 a TÝŽ: *K založení pražského biskupství v letech 968–976: pražská a řezenská tradice*. In: Pánek, Jaroslav (ed.): *Vlast a rodný kraj v díle historika. Sborník prací žáků a přátel věnovaný profesorovi Josefu Petráňovi*. Praha 2004, s. 179–196. Komplexně se nad formováním prvních českých církevních struktur zamýšlí KALHOUS, D.: *Anatomy of a Duchy. The Political and Ecclesiastical Structures of Early Přemyslid Bohemia*. Leiden – Boston 2012 (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, sv. 19), s. 143–169.

6 JAN, Libor: *Počátky moravského křesťanství a církevní správa do doby husitské*. In: Kordiovský, Emil – Jan, L.: *Vývoj církevní správy na Moravě, 9.–10. října 2002*. Brno 2003 (XXVII. Mikulovské sympozium), s. 7–20 a TÝŽ: *Die Pfarrorganisation in Böhmen und Mähren*. In: Kruppa, N. (ed.): *Pfarreien im Mittelalter*. (Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich). Göttingen 2008, s. 188–189; nejnověji pak: WIHODA, Martin: *Morava v době knížecí 906–1197*. Praha 2010, s. 100–101.

7 Není samozřejmě možné uvažovat o systematicky budované, striktně hierarchizované a jasnou centralitu sídelního (biskupského) střediska respektující síti; někdy se uvažuje pro období do počátku XII. století o jakési „protofarní“ struktuře – srov. ŽEMLIČKA, Josef: *Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti*. Praha 2002, s. 449–450.

8 S prostředím pražské kapituly jsou spojeny první nepřímé (k letům 1008–1018, kam spadá známý pražský pobyt mistra Hubalda z Lutychu) a posléze i přímé zmínky (k roku 1074 v souvislosti s osobní vzpomínkou pražského děkana Kosmy) o škole v Čechách – srov. [SPUNAR, Pavel:] *Školy a antická tradice v přemyslovských Čechách*. In: Varcl, Ladislav (red.): *Antika a česká kultura*. Praha 1978,

ohledu nelze přeceňovat roli prvních benediktinských konventů, které zpravidla po svém založení procházely různými periodami tápání.⁹

Kvalitativní posun nastal až po překonání hluboké politické krize českého státu koncem první poloviny XI. století, za vlády knížete Břetislava I. (1034–1055).¹⁰ Síť duchovních institucí začíná být rozšiřována o kolegiální kapituly, které pochopitelně nemohly zůstat stranou intelektuálního života.¹¹ Byly zřizované u významnějších kostelů ve Staré Boleslavi,¹² Litoměřicích a Sadské a dále na Vyšehradě a na Mělníce.¹³ Je to doba, kdy se výrazně prosazuje i dominantní český benediktinský klášter v Břevnově poté, co byl jeho život občerstven novými impulzy ze strany gorzsky orientovaných benediktinů z bavorského Niederaltaichu.¹⁴

Rovněž centrální duchovní instituce v zemi, sídlo pražského biskupa s kapitulou, prodělala po polovině XI. století citelné proměny, které teprve nejspíše zajistily srovnatelnou úroveň zdejšího prostředí s analogickými institucemi na západ od českých hranic. Rozhodující byl nástup nového kapitulního probošta Marka,¹⁵ jemuž dlouhé období působení ve funkci pražského kapitulního probošta (1068–1098) umožnilo významně ovlivnit chod této instituce¹⁶ a lze se důvodně domnívat, že jeho reformní impulzy zasáhly i zdejší kapitulní školu.¹⁷

s. 20, kde i odkazy na příslušné prameny, a TÝŽ: *La plus ancienne école en Bohême*. Cahiers de la civilisation médiévale 17, 1974, s. 125–128; nověji BLÁHOVÁ, Marie: *Pražské školy předuniverzitního období*. Documenta Pragensia 11, 1993, s. 26–39.

9 Tého problematice se intenzivně věnuje SOMMER, P.: *První dvě století benediktinských klášterů v Čechách*. Studia mediaevalia Pragensia II. Praha 1991, s. 75–100; srov. též HLEDÍKOVÁ, Zdenka: *Benediktini v českých zemích ve středověku*. In: Bláhová, Marie – Hlaváček, Ivan (edd.): *Břevnov v českých dějinách*. Praha 1997, s. 9–11.

10 JAN, L.: *Die Pfarrorganisation*, s. 191.

11 Zásadní shrnutí této problematiky přináší HLEDÍKOVÁ, Z.: *Několik úvah o kapitulách v českém středověkém státě*. In: Hrdina, Jan – Maříková, Martina (edd.): *Kapituly v zemích Koruny české a v Uhrách ve středověku*. Documenta Pragensia – Supplementa 2. Praha 2011, s. 9–44 a užitečný přehled po poválečné literatuře pak MAŘÍKOVÁ, Martina: *České a moravské kapituly ve středověku – výběrová bibliografie po roce 1945*. In: Hrdina, J. – Maříková, M. (edd.): *Kapituly v zemích Koruny české a v Uhrách ve středověku*, s. 269–284.

12 Zásadní poznatky k nejstaršímu knižnímu vybavení staroboleslavské kapituly publikovala HLEDÍKOVÁ, Z.: *Kodex Reg. lat. 14 – Evangeliář sv. Václava nebo sv. Vojtěcha?* In: Mikulicová, Mlada – Kubín, Petr (edd.): *In omnibus caritas*. K počtě devadesátých narozenin prof. ThDr. Jaroslava Kadlece. Sborník Teologické fakulty Univerzity Karlovy, sv. IV. Praha 2002, s. 203–232.

13 Srov.: ŽEMLIČKA, J.: *Čechy v době knížecí*. Praha 1997¹, s. 25.

14 K tomu srov. SOMMER, P.: *Řezno a raně středověký Břevnov*. Český časopis historický 93, 1995, s. 25–36; o gorzské reformě v bavorském prostředí viz: HAUCK, Albert: *Kirchengeschichte Deutschlands III*. Leipzig 1920, s. 377–384.

15 *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum II.26*, ed. Berthold BRETHOLZ. In: MGH SS, Nova series, tomus II. Berolini 1923, s. 119.

16 HLEDÍKOVÁ, Z.: *Pražská metropolitní kapitula, její samospráva a postavení [do] doby husitské*. Sborník historický 19, 1972, s. 7 píše v této souvislosti o faktickém založení kapituly.

17 Soustavně se školstvím v přemyslovských Čechách zabývá Marie Bláhová: viz BLÁHOVÁ, M.: *Artes und Bildung im mittelalterlichen Böhmen (vor der Gründung der Prager Universität)*. In: Craemer–Rue-

Nejstarší fáze pronikání latinské písařské kultury na území Čech a Moravy má ovšem jedno specifikum, které je již dlouhá desetiletí předmětem urputných diskusí a které svým způsobem mohlo komplikovat akceptování latinského (politicky vzato „franského“) písma: totiž předpokládaný paralelismus latiny (přeferující karolínské minuskulní písmo) a církevní slovanštiny (disponující nezávislým grafickým systémem hlaholských a cyrilských liter) jakožto komunikačních prostředků.¹⁸ Poměr obou linií se nejzřetelněji odráží v dochovaných literárních památkách hlásících se do této doby,¹⁹ jeho sledování v dochovaných autentických písemných pramenech je ale značně problematické: až na naprosté výjimky (o jedné bude podrobněji pojednáno v kapitole o našich nejstarších písařských školách v souvislosti s Břevnovem) nejsou totiž rukopisy s paralelně vedeným latinským (karolínským) a cyrilským, popřípadě hlaholským písmem dochovány. Každopádně tyto prameny dokládají, že až do poloviny XI. století, popřípadě do 70.–80. let XI. století, kdy jsou národní jazyky Řehořem VII. (1073–1085) definitivně vyloučeny z liturgie, obě linie paralelně žijí vedle sebe.²⁰ Polovina XI. století tak tvoří zřetelný mezník v dějinách českých duchovních institucí,²¹ které snad měly být završeny zřízením samostatné české církevní metropole.²²

První stopy latinské písařské tvorby u nás zasazují do kontextu předchozího vývoje karolínské minuskuly ve **druhé kapitole**. Tu jsem koncipoval jako přehled

genberg, Ingrid – Speer, Andreas (hg.): *Scientia und ars im Hoch- und Spätmittelalter*. Berlin–New York 1994 (Miscellanea Mediaevalia 22), s. 777–794 a TÁŽ: *Školy a vzdělání v přemyslovských Čechách*. In: Barciak, Anton (ed.): *Kultura edukacyjna na Górnym Śląsku*. Katowice 2002, s. 324–384. K problému vzdělání světského kléru v Čechách synteticky: BLÁHOVÁ, M. – FROLÍK, Jan – PROFANTOVÁ, Naďa: *Velké dějiny země Koruny české I. (Do roku 1197)*. Praha–Litomyšl 1999, s. 371–375; zatím naposledy a v populární formě SOMMER, P.: *Jeden den děkana Kosmy. Ze života českých duchovních v raném středověku*. Dějiny a současnost 12, 2008, s. 34. Samostatná pozornost byla věnována i klášternímu školství: HLAVÁČEK, I.: *Kláštery a jejich školství v Čechách v době předhusitské*. In: Derwich, Marek – Pobóg–Lenartowicz, Anna (red.): *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*. Opole–Wrocław 1996, s. 241–246.

18 Důraz na chápání zmiňovaného paralelismu v rovině komunikačních prostředků je na místě, zcela jinou otázkou je totiž diskuse o formě ritu v raně středověkých Čechách – k tomu srov. GRAUS, František: *Slovanská liturgie a písemnictví v přemyslovských Čechách*. Československý časopis historický 14, 1966, s. 473–495. Nelze tudíž automaticky podmiňovat ani šíření a užívání hlaholského či cyrilského písma na Moravě a posléze i v Čechách existencí svěbytného církevně slovanského ritu, jak se běžně děje – srov. JAN, L.: *Altmähren zwischen Osten und Westen*. In: Der heilige Prokop, Böhmen und Mitteleuropa. Colloquia mediaevalia Pragensia IV. Praha 2005, s. 281 a k tomu ještě BLÁHOVÁ, Emilie: *Staroslověnské písemnictví v Čechách 10. století*. In: Reichertová, Květa – Bláhová, Emilie – Dvořáčková, Vlasta – Huňáček, Václav (edd.): *Sázava. Památník staroslověnské kultury v Čechách*. Praha 1988, s. 55–69.

19 Upozorňuji zde jen na novější syntetizující přehled Radoslava VEČERKY: *Počátky písemnictví v českých zemích do poloviny 13. století. Literatura staroslověnská a latinská*. Brno 1992, zejm. s. 16–24.

20 Diskusi mezi filology a historiky týkající se komplikovaného vztahu mezi latinským a církevně slovanským písemnictvím X.–XI. století dobře reflektuje KALHOUS, D.: *Anatomy of a Duchy*, s. 208–237.

21 Obdobně viz i u: SPUNAR, P.: *Počátky knižní kultury v Čechách*. In: Merhautová, Anežka – Spunár, P.: *Kodex vyšehradský. Korunovační evangelistař prvního českého krále*. Praha 2006, s. 67.

22 K tomu zatím nejnověji WIHODA, M.: *Morava v době knížecí 906–1197*, s. 131–133.

základních trendů v karolínském minuskulním písmu od jeho vzniku na sklonku VIII. století až do okamžiku aktivní recepcce tohoto latinského písma v Čechách v XI. století. Děje se tak na pozadí morfologických změn v karolínské minuskuli, kdy více méně zřetelná distinkce písařských projevů podle jednotlivých skriptorií v IX.–X. století postupně ustupuje regionálním stylům; v jejich rámci je hlavní pozornost věnována stylu „středoevropskému“, reprezentovanému kaligrafem Otlohem a jeho žáky. Využil jsem zejména již publikované výzkumy, nicméně s přihlédnutím k pramenům přístupným ve faksimilích a rovněž katalogích datovaných a provenienčně určených rukopisů. Tato kapitola je předsunuta vlastnímu jádru monografie, které tvoří kapitoly třetí a čtvrtá.

Výše jsem jen v nejnnutnějších konturách nastínil základní kontext, do něhož proudily latinským písmem psané texty (jak literární, tak pochopitelně i diplomatické povahy) směřující do Čech a na Moravu.²³ Studium počátků latinské písemné kultury u nás, k němuž hodlá přispět tato práce, v sobě slučuje v zásadě dvě roviny: v rovině první se zaměřuje na prameny, které byly doposud (až na drobné výjimky) zcela vylučovány z paleografického i kodikologického bádání věnovaného analýzám písma české provenience – totiž na latinské rukopisné zlomky, které přináší podstatné obohacení pramenné základny právě pro raně středověký horizont, pro IX.–XII. století. V rovině druhé pak přibírá relevantní kodikologické jednotky z tohoto období a jejich analýzou se pokouší odhalit produkci dvou profilových skriptorií, která se zformovala u nejvýznamnějších mužských benediktinských opatství v Břevnově a na Hradisku u Olomouce, a naznačuje též možnosti rekonstruovat stopy skriptoria třetího, jež mohlo působit v Ostrově u Davle.²⁴

Smyslem analýzy obou nastíněných pramenných skupin je hledání odpovědí na základní otázky, které si v souvislosti s charakterem nejstaršího latinského písma na našem území lze klást: kdy začíná doložitelná komunikace Čech a Moravy s latinským vzdělanostním okruhem, jak dlouho trvala počáteční perioda pasivity, kdy na naše území texty přicházely a byly zde „konzumovány“, aniž by byly vytvořeny dostatečné předpoklady pro jejich opisování, a kdy latinské písmo

23 Jak je důležité sledovat tyto otázky v kontextu ostatních historických souvislostí, zejména pak v kontextu formování raně středověké církevní správy a jejich písemností, jasně plyne ze studie KALHOUSE, D.: *Problémy formování církevní správy*, s. 32–33, kde se zmiňuje o textech souvisejících s pastorační praxí kléru. Dále uvidíme, že právě tyto typy knih patřily logicky k těm nejstarším, které se dostávaly na misijní území.

24 Zatím nejnovějším příspěvkem k problematice skriptorií je sborník *Scriptorium. Wesen–Funktion–Eigenheiten*. Comité international de paléographie latine. XVIII. Kolloquium St. Gallen 11.–14. September 2013, hg. v. Nievergelt, Andreas – Gamper, Rudolf – Bernasconi Reusser, Marina – Ebersperger, Birgit – Tresp, Ernst. München 2015 (Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe der mittelalterlichen Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz). Kvalitní obrazovou dokumentaci má: STAMMBERGER, Ralf M. W.: *Scriptor und Scriptorium. Das Buch im Spiegel mittelalterlicher Handschriften*. Graz 2003.

u nás zakořenilo natolik, že se zde začínají tvořit první písařská střediska, a vzniká tudíž samostatná domácí česká písařská tvorba.

Hledání odpovědí na tento navzájem propojený komplex otázek je pochopitelně závislé na charakteru dochování pramenů. Dosavadní analýzy raně středověkého českého rukopisného materiálu přinesly sice řadu pozitivních výsledků, a to i pokud jde o podchycení produkce provenienčně spolehlivě fixovaného skriptoria (nejdále dospěl Miroslav Flodr ve své monografii věnované olomouckému skriptoriu),²⁵ nicméně typickým rysem těchto analýz je zjištění převážně dílenského charakteru toho kterého zachyceného písařského střediska, které se tak jeví jako místo, kam se shromáždil v určité (často nepříliš dlouhé) době jistý počet graficky (rozumí se: svým školením) různých individualit, které pracují (v Olomouci prokazatelně ve vzájemné kooperaci přinášející značnou dynamizaci opisovačského procesu) na zakázkách pro instituci, u níž takové skriptorium působí, či lépe řečeno pro „statutárního představitele“ této instituce, jenž jí svou osobností vlastně teprve dodává konkrétní náplň a podobu.

Nesoustavné a zejména (z hlediska možných genetických vazeb jednotlivých písařských projevů) nesourodé písařské aktivity musíme oprávněně předpokládat prakticky u všech významnějších duchovních středisek postupně se zahušťující církevní organizace. Vedle v literatuře často opakovaného nedostatku dodnes dochovaných přímých pramenů pro tento raný časový horizont je to právě s velkou pravděpodobností jejich dílenský charakter, který brání přesvědčivějšímu podchycení těchto „středisek“ ve sporadicky dochovaných pramenech.²⁶

Nelze na druhou stranu ignorovat archeologické doklady hmotných artefaktů bezprostředně souvisejících s písařskou činností: tzv. stilů.²⁷ Závažnější statě avizující nálezy těchto předmětů pro Olomouc v období, na něž se zde zaměřuji, publikoval Josef Bláha.²⁸ Stily z raně středověké Budče popsal Zdeněk Váňa.²⁹ Prostředí českých benediktinských klášterů reprezentují archeologické vykopávky ze zaniklého opatství sv. Jana Křtitele na Ostrově u Davle.³⁰ Rovněž ze slavní-

25 FLODR, Miroslav: *Skriptorium olomoucké. K počátkům písařské tvorby v českých zemích*. Praha 1960 (Spisy university v Brně – Filosofická fakulta 65).

26 Shrnutí dosavadních poznatků o latinském písmu v českých zemích v raném středověku publikovala Hana PÁTKOVÁ: *Česká středověká paleografie*. České Budějovice 2008, s. 90–106.

27 Stily jsou známy již z velkomoravských nalezišť: k nálezům z mikulčické trojlodní baziliky srov. POULÍK, Josef: *Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských*. Praha 1975, s. 142 a obr. 22 na s. 84, dále ze západní kaple v Uherském Hradišti – Sadech: srov. GALUŠKA, Luděk: *Uherské Hradiště – Sady. Křesťanské centrum říše velkomoravské*. Brno 1996, s. 71 a obr. 40 na s. 73.

28 BLÁHA, Josef: *K dokladům gramotnosti v olomouckých archeologických nálezech z období středověku (stily)*. Historická Olomouc XI. Olomouc 1998, s. 73–90.

29 VÁŇA, Zdeněk: *Přemyslovská Budeč*. Archeologický výzkum hradiště v letech 1972–1986. Praha 1995, zejm. s. 57–58 a 143–144.

30 BRYCH, Vladimír: *Železné předměty z Ostrova u Davle ve sbírce Národního muzea (k méně známým stránkám hmotné kultury středověkého kláštera)*. In: Brych, V. – Stehlíková, Dana (edd.): 1000 let kláštera

kovské Libice nad Cidlinou byly zdokumentovány hmotné artefakty související s duchovním životem na tomto hradisku.³¹ Publikován byl rovněž bronzový stilus z prostoru svatovítské baziliky související bezpochyby s výše zmiňovanou školou při pražské kapitule.³²

Není proto divu, že za takovýchto výše popsaných nepříznivých okolností u nás doposud scházely doklady písařských škol v tomto raném časovém horizontu – to znamená takových prostředích, v nichž by bylo možno paleografickými analyticko-komparativními metodami prokázat vedle vlastních písařských aktivit v užším slova smyslu i výchovu nastupujících písařských generací, která by se projevila zřetelnými „příbuzenskými vazbami“ (afinitami) v charakteru písma (popřípadě jiných charakteristik, jako je upřednostňování jistých zkratkových systémů, typologie interpunkce apod.) u jednotlivých reprezentantů takové písařské školy.

Dalo by se dokonce očekávat, že u profilujících středisek by se jisté nápadné rysy takovéto původně lokální písařské tradice mohly přenášet i do vzdálenějších prostředích, a to jak přechodem „žáků“ z původního skriptoria do eventuálního nového působiště, tak i prostým napodobováním rozptýlené produkce mateřského skriptoria na širším teritoriu, čímž by původní skriptorium nabývalo podoby grafické autority respektované v rámci širšího území či v rámci jednoho řádu apod.

Studium těchto jevů předpokládá důkladně provedený primární výzkum všech relevantních pramenů.³³ To bylo doposud prováděno formou pracovních sond věnovaných vždy skupinám rukopisů spojených zpravidla místem dnešního uložení. V tomto ohledu ideální byla situace související s již zmíněným skriptoriem působícím při olomoucké katedrále v době episkopátu Jindřicha Zdíka (1126–1150). Základ studia zde tvořil soubor kapitulních kodexů dodnes uchovaných v relativně uceleném souboru v knihovně Metropolitní kapituly sv. Václava v Olomouci, bylo zde možné navíc aplikovat komparaci dochovaných rukopisů s materiálem diplomatické povahy, u něhož je olomoucká provenience písma fakticky jistá.³⁴

na Ostrově (999–1999). Sborník příspěvků k jeho hmotné kultuře v raném a vrcholném středověku. Praha 2003, s. 103–120.

31 TUREK, Rudolf: *Počátky české vzdělanosti*. Praha 1988, s. 126 a 150 (zde včetně nálezu „bronzového postříbřeného kování kodexu“ ve „zbytích malého roubeného kněžského domku“).

32 SOMMER, P.: *Jeden den děkana Kosmy*, s. 34; na s. 36 je pak vyobrazeno bronzové pozlacené knižní kování z XII. století související s některým z dřevěných kanovníckých obydlí při kostele sv. Víta.

33 Jistou brzdou skriptoristických studií aplikovaných na českém materiálu může být i nerealizování projektu soupisu datovaných rukopisů z našeho území – k němu: PRAŽÁK, Jiří: *K hodnocení katalogu datovaných rukopisů*. In: Pražák, J.: Výbor kodikologických a paleografických rozprav a studií. Praha 2006, s. 461–471 (původně otištěno in: Studie o rukopisech 26, 1987–1988, s. 121–134) a svým způsobem i absence generálního katalogu rukopisů – viz PRAŽÁK, J.: *Souborný katalog rukopisů*. In: Pražák, J.: Výbor, s. 185–206 (původně otištěno in: Studie o rukopisech 8, 1969, s. 65–103).

34 Nejnovější syntetické zpracování upřesňující předchozí studie Flodrovy viz v: BISTRICKÝ, Jan: *Studien zum Urkunden-, Brief- und Handschriftenwesen des Bischofs Heinrich Zdík von Olmütz*, Archiv für

U rukopisů, které jsou dnes uloženy mimo místo svého vzniku, bývá situace mnohem obtížnější a zachycení společného původu takto roztržštěných jednotlivin je závislé na ryze paleografických a kodikologických analýzách.³⁵ Pro český raný středověk byly tyto metody doposud aplikovány pouze Jiřím Pražákem při odhalení nejstarší vrstvy strahovské knižní výbavy a s ní souvisejícího skriptoria.³⁶

Jistým omezením dosavadního studia bylo i vylučování pergamenové makulatury z kodikologického diskurzu. Takto dochované texty jsou samozřejmě interpretačně mnohem obtížnější než kodexy relativně kompaktně dochované,³⁷ na druhou stranu přináší významné obohacení zejména pro paleografická pozorování.³⁸ Vyrovnat se s tímto handicapem znamenalo provést primární výzkum za účelem katalogizace latinských rukopisných zlomků z období karolínské minuskuly, tj. v českých poměrech zhruba do přelomu XII./XIII. století. Výsledky tohoto výzkumu prezentuji ve **třetí kapitole** této knihy.³⁹

Diplomatik Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde 26, 1980, s. 135–258 a v pozměněné české mutaci TÉHOŽ: *Písemnosti olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka*. Sborník archivních prací 33, 1983, s. 32–74.

35 Podrobněji se k metodám rekonstrukcí písařských škol a dílen vyjadřuji v metodickém úvodu ke IV. kapitole, viz níže.

36 PRAŽÁK, J.: *Pozůstatky strahovské knihovny 12. století*. In: Pražák, J.: Výbor, s. 221–226 (původně otištěno in: Strahovská knihovna 5–6, 1970–1971, s. 59–66); též: *Z počátků Strahovské knihovny*. In: Pražák, J.: Výbor, s. 279–281 (původně otištěno in: Studie o rukopisech 13, 1974, s. 169–171); též: *K existenci strahovského skriptoria*. In: Pražák, J.: Výbor, s. 473–477 (původně otištěno in: Documenta Pragensia 10, 1990, s. 51–58).

37 Mějme ale stále na zřeteli, že ani většina kodexů XI.–XII. století, které zde budou probírány, není dochována ve své autentické podobě; zejména jejich původní vazby (a s nimi i důležité provenienční příznaky) vzaly zpravidla za své v souvislosti s měnícím se knihovním uložením.

38 V posledním desetiletí se pergamenová makulatura těší přeci jen většímu zájmu: stačí zde snad uvést reprezentativní sborník *Fragment und Makulatur. Überlieferungsstörungen und Forschungsbedarf bei Kulturgut in Archiven und Bibliotheken*, hg. v. Hanns Peter NEUHEUSER und Wolfgang SCHMITZ. Wiesbaden 2015 (Buchwissenschaftliche Beiträge 91), kde lze najít nejen základní typologii zlomků a hlavní metodické postupy při práci s nimi, ale i reprezentativní přehled dosavadní literatury, včetně již publikovaných katalogů rukopisných fragmentů.

39 V prostředí českých rukopisných sbírek jsou v poslední době z tohoto hlediska nejdůležitějšími publikačními počiny katalogy fragmentů Národní knihovny ČR a postupně, po jednotlivých signaturových skupinách publikované zlomky Knihovny Národního muzea – srov. postupně: MAREK, Jindřich – MODRÁKOVÁ, Renáta (edd.): *Zlomky rukopisů v Národní knihovně České republiky*. Praha 2006 (jde o publikaci fragmentů dnes uložených pod signaturou „XXIV“) a pro Knihovnu Národního muzea: BRČÁK, Marek – DOBLÁŠ, Dalibor – DRAGOUN, Michal – JAMBOROVÁ, Martina – MĚŘÍČKA, Matěj – VOLEKOVÁ, Kateřina (edd.): *Rukopisné zlomky Knihovny Národního muzea. Signatura 1 A*. Praha 2014; BENEŠ, Jiří – DOBLÁŠ, Dalibor – DRAGOUN, Michal – HALAMA, Ota – KLOSOVÁ, Markéta – LELKOVÁ, Iva – MĚŘÍČKA, Matěj (edd.): *Rukopisné zlomky Knihovny Národního muzea. Signatura 1 B a 1 C*. Praha 2015; BROM, Vlastimil – ČERMÁK, Václav – DRAGOUN, Michal – EBERSONOVÁ, Adéla – HALAMA, Ota – MAREK, Jindřich – SIXTOVÁ, Olga – SPURNÁ, Kateřina – TIMOFEJEV, Dmitrij – VÍŠI, Tamás (edd.): *Rukopisné zlomky Knihovny Národního muzea. Signatura 1 D, 1 E a 1 G*. Praha 2016. DRAGOUN, Michal (ed.): *Rukopisné zlomky Knihovny Národního muzea. Signatura 1 K (Dodatky ke sbírkám Adolfa Patery a Čeňka Zírta)*. Praha 2017.

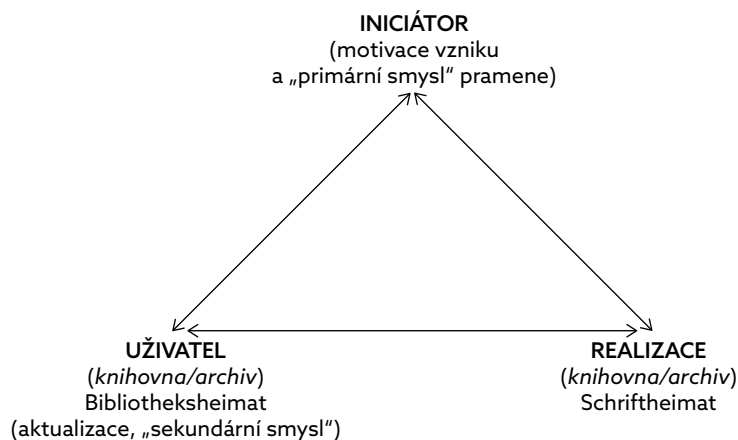
Nejde ovšem o prezentaci veškerého vyexcerpovaného materiálu; zlomky byly do soupisu vybrány tak, aby pokrývaly jednak všechny instituce, u nichž jsou pergameny tohoto stáří uloženy, a jednak aby zde byly zastoupeny všechny typy fragmentů, s nimiž se u nás můžeme setkat. Typologií zlomků (jak z hlediska obsahu, tak i z hlediska formy dochování) a kritérii jejich popisu se podrobněji zabývám v metodickém úvodu ke třetí kapitole; zde budiž jen konstatováno, že prezentovaná skupina zlomků představuje asi třetinu veškeré latinským písmem psané pergamenové rukopisné makulatury od pozdního VIII. do přelomu XII./XIII. století uložené na území Čech a Moravy. V drtivé většině případů jde o texty, které se do českých zemí dostávají sekundárně, zpravidla ve vazbách mladších knižních celků. Jen výjimečně se podaří dohledat stejnorodý materiál v cele dochovaných rukopisech. Častější jsou případy, kdy lze spojit pergamenovou makulaturu napříč různými fondy, a tak spojit dnes rozptýlená *membra disiecta*.

Následující, **čtvrtá kapitola** je věnována pokusu o rekonstrukci dvou benediktinských skriptorií.⁴⁰ v Břevnově v polovině jedenáctého století a na Hradisku u Olomouce na sklonku první půle století dvanáctého. Hlavní pozornost zde budu věnovat mechanismu rekonstrukce písařských škol působících při těchto významných benediktinských opatstvích v Čechách a na Moravě. V případě Břevnova jde navíc o vůbec nejstarší doposud identifikovanou písařskou školu v českých zemích. Podrobnější výklad k metodice a možnostem identifikace skriptorií v raně středověkém materiálu umisťuji na počátek IV. kapitoly. Společným jmenovatelem všech zde popisovaných metodických přístupů je nalezení takových východisek, která by byla nezávislá na vlastním rozboru písma, popřípadě na určení podílu jednotlivých písařských individuů kooperujících na vzniku kodexu, a která by tak byla zárukou objektivit získávaných poznatků.

Teprve po aplikaci těchto mimo paleografii stojících kritérií (v případě Břevnova půjde o provenienční příznaky ve formě středověkých *ex libris*, u Hradiska o interpretaci celostránkové iluminace v Olomouckém Kolektáři s vyobrazením písaře rukopisu) může být použita paleografická analyticko-komparativní metoda, která umožní kompletaci veškeré produkce dotýčných písařských škol pomocí sledování práce jednotlivých identifikovaných písařů. Na závěr kapitoly připojuji exkurs věnovaný možnostem rekonstrukce pozůstatků skriptoria ostrovského. Vzhledem k množství a charakteru dochovaných pramenů jde v případě tohoto mužského benediktinského opatství zatím spíše o naznačení možností, než o řešení mající ambice stát se definitivním.

40 Souhrnný přehled vývoje benediktinských skriptorií z pohledu uměnovědného poskytl KUBÍK, Viktor: *K proměnám benediktýnských skriptorií v latinské Evropě a u nás v kontextu ostatních druhů umění (600–1300)*. In: Jarošová, Markéta-Lomičková, Radka (edd.): *Ora et labora. Vybrané kapitoly z dějin kultury benediktinského řádu*. Praha 2013, s. 90–135 a dále TÝŽ: *Knižní kultura a iluminace*. In: *Otevří zahradu rajskou. Benediktini v srdci Evropy 800–1300*. Praha 2014, s. 185–225.

Moderní kodikologie již dávno nevnímá středověký rukopisný materiál jen jako statický produkt svého tvůrce (popřípadě tvůrců), ale klade si též otázky směřující k „dalšímu životu“ středověkých děl v rukou jejich čtenářů, glosátorů a uživatelů, jejichž prostřednictvím poznáváme prostředí, kterými dotyčný rukopis prošel.⁴¹ Z pohledu kodikologického můžeme pak tento dynamický přístup obohatit ještě o fenomén zařízení, které realizovalo jeho vznik, a celou genezi vzniku a následného užívání písemnosti pak vyjádřit tímto schématem:

Jednotlivé vrcholy trojúhelníku (iniciátor – realizace – uživatel) představují hlavní činitele podílející se na vzniku písemné památky. Mezi nimi je pochopitelně velmi dynamický vztah, závislý na charakteru vytvářeného pramene (jiné jsou okolnosti vzniku nenáročného příručního rukopisu pro vlastní potřebu, jiné nároky naopak klade vytvoření iluminovaného a notovaného liturgického kodexu či exkluzivního evangeliáře), dále na stupni gramotnosti dané společnosti apod.⁴² Ve specifických případech tvorby textů pro vlastní potřebu by byli všichni činitelé

41 K tomu srov.: HLAVÁČEK, I.: *Rukopisy, jejich funkce a čtenáři v českém státě od nejstarších dob do husitství. Stručný nástin problematiky*. In: Hlaváček, I.: *Knihy a knihovny v českém středověku. Studie k jejich dějinám do husitství*. Praha 2005, s. 19–35 (původně otištěno in: *Studie o rukopisech* 12, 1973, s. 33–51).

42 Jsem si dobře vědom, že sám pojem „gramotnost“ je ve středověku mimořádně strukturovaným fenoménem, v němž se prolínají různé výrazové prostředky, totiž media čistě textová, psaná s medií obrazovými apod. K tomu srov.: GRUNDMANN, Herbert: *Litteratus – illitteratus*. *Archiv für Kulturgeschichte* 40, 1958, s. 1–65 a nověji KALHOUS, D.: *Sdělení paměti? K otázce významu a rozšíření historického povědomí v době přemyslovské*. *Studia historica Brunensia* 62, 2015, s. 53–54. Nezapomínejme přitom, že písemnému pořízení ve středověku dlouho konkuruje ústní tradice – na příkladu Kosmovy Kroniky Čechů to ukázala BLÁHOVÁ, M.: *Verschriftete Mündlichkeit in der böhmischen Chronik des Domherrn Cosmas von Prag*. In: Adamska, Anna – Mostert, Marco (edd.): *The Development of*

reprezentování jediným subjektem. O plném průniku latinské písařské kultury na dané teritorium přirozeně můžeme hovořit až v okamžiku, kdy na tomto teritoriu lze prokázat aktivitu všech zmiňovaných činitelů: tedy jak osob majících potřebu disponovat latinským textem (iniciátora a uživatele může samozřejmě představovat jeden subjekt), tak i zařízení schopných tyto nároky realizovat.

Identitu jednotlivých činitelů podílejících se na vytváření písemných pramenů a jejich vzájemné vztahy v raně středověkých Čechách a na Moravě pochopíme až poté, co zodpovíme na tyto zásadní otázky, totiž:

- 1) Jaký charakter má pergamenová makulatura tvořící hlavní pramen pro poznání nejstarších latinských rukopisů v Čechách a na Moravě?
- 2) Kdy se české země prokazatelně stávají aktivními nositeli latinské písemné kultury, jakou podobu mají nejstarší texty prokazatelně vznikající v českých zemích a kdy, popřípadě u jakých institucí dochází k založení prvních skriptorií (písařských škol) na území Čech a Moravy?

literate Mentalities in East Central Europe. Turnhout 2004 (Utrecht Studies in medieval Literacy 9), s. 323–342.

